

נשיא ומייסד
הרב שאול ישראלי זצ"ל

מופק בסיוע של:
ההסתדרות הציניית העולמית
המחלקה לשירותים רוחניים בתפוצות

חֶמְדָּת יָמִיִּם HEMDAT YAMIM

אמור תשס"ט פרשת שבוע

השאיפה להנהגה, יש גבול

הרב יוסף כרמל, ראש כולל "ארץ חמדה"

בדברינו לפרשת **אמור תשס"ט**, הבאנו את דברי המדרש המקשר בין רצח כהני נב- עיר הכהנים, בידי שאול המלך ואנשיו, לבין הפתיחה של פרשתנו.

נחזור אל מדרש זה ונתייחס לנקודה עקרונית אחרת הקשורה בו. וז"ל המדרש:

"א"ר יהושע דסכנין בשם ר' לוי מלמד שהראהו הקב"ה למשה דור דור ושופטיו, דור דור ומלכיו, דור דור וחכמיו, דור דור ומנהיגיו... והראהו שאול ובניו נופלים בחרב. אמר לפניו (משה) מלך ראשון שיעמוד על בניך ידקר בחרב? אמר לו הקב"ה: ולי אתה אומר, אמור אל הכהנים שהרג, שהם מקטרגים אותנו" (ויקרא רבה פרשה כו).
בארוע נורא זה נכח גם אבנר בן נר, שהיה הממונה על הבטחון הפנימי בממלכת שאול. מתוקף תפקידו היה אמור להבטיח כי איש לא ישתף פעולה עם דוד, שלדעת שאול, ניסה למרוד בו ולרשת אותו. לכן, אין זה פלא ששאול דורש מהרצים הנצבים עליו: "וַיֹּאמֶר הַמֶּלֶךְ לְרָצִים הַנִּצְבִּים עָלָיו סִבּוּ וְהַמִּיתוּ כִּהְיֶינִי יִקְנֹק כִּי גַם יָדָם עִם דָּוִד וְכִי יִדְעוּ כִּי בָרַח הוּא וְלֹא גָלוּ אֶת אֶזְנֵי." תגובת הרצים מובאת מיד:

"וְלֹא אָבוּ עֲבָדֵי הַמֶּלֶךְ לְשַׁלַּח אֶת יָדָם לְפָגַע בְּכִהְיֵי יִקְנֹק" (שמואל א כ"ב יז).

הירושלמי (סנהדרין פ"י ה"ב ורש"י בעקבותיו) מפרש שהכוונה לאבנר בן נר. אבנר ראה בפקודה לחסל את כהני נב ולטפל בהם, כפי שהיה שאול אמור לטפל בעמלקים (עיינו שם פס' יט), פקודה בלתי חוקית בעליל, שדגל שחור גדול מתנופף מעליה, לכן סרב לבצעה. חז"ל משבחים את אבנר על עמידתו מול שאול. אף על פי כן, נהרג אבנר בידי יואב ולא זכה לממש את ההסכם שחתם עם דוד בדבר התמנותו לסגנו של דוד.

חז"ל שואלים: מדוע? מפני מה נענש אבנר?

תשובה ראשונה אנו מוצאים בסוגיא במסכת סנהדרין. שם מובא:

"אמר רב יהודה אמר רב: מפני מה נענש אבנר - מפני שהיה לו למחות בשאול ולא מיחה" (דף כ ע"א).

לדעתו של רב יהודה, כאשר ניתנת פקודה בלתי חוקית בעליל, לא רק שאין לקיימה, אלא שיש גם לפעול ככל הניתן, על מנת למנוע את ביצועה. לפי זה, אומנם אבנר בן נר לא פגע בכהני נב ולא רצח אותם, אבל כיון שהיה צריך גם למחות בפני שאול ולהתריע מפני ביצועה ולא עשה זאת, נענש.

רב יצחק (בסוגיא שם), חולק על רב יהודה ולדעתו, לא רק שאבנר לא ביצע את הפקודה אלא שאף פעל, אומנם ללא הצלחה, לביטולה. לכן לשיטתו, ההסבר לכך שאבנר נענש ונהרג הוא:

"אמר רב נחמן בר יצחק: (מפני) ששהא מלכות בית דוד שתי שנים ומחצה".

מסביר רש"י:

"שהעמיד את איש בושת למלך, ואם לא המליכו אבנר, היו ממליכין את דוד".

לפי זה, אבנר אומנם הגיע למסקנה הנכונה, כי דוד צריך להיות המלך של עם ישראל ולכן כרת עמו ברית בחברון, אבל למסקנה זו הגיע שנתיים וחצי מאוחר מדי - באותה תקופה התנהלה מלחמת אחים עקובה מדם בין שני המחנות (שמו"ב ב' ובעיקר ג' א). אבנר שגרם לכך, נענש.

תשובה שלישית אנו מוצאים בירושלמי בשם רבנן וז"ל:

"ורבנן אמרו על שלא הניח לשאול להתפייס מן (עם) דוד כדכתיב "וַאֲבִי רָאָה גַם רָאָה אֶת כַּנֶּף מַעִילֶךָ בְּיַדִּי" אמר ליה (אבנר לשאול) מה את בעי מן גולגולתי (מה אתה רוצה מראשי) דהדין בסירה הוערת (כנף מעילך נתפסה בסירה קוצנית ודוד מצא אותה) וכיון שבאו למעגל אמר ליה הלא תענה אבנר גבי כנף אמרת בסירה הוערת, חנית וצפחת בסירה הוערו?!"

(מסכת פאה פרק א ה"א)

פעמיים הוכיח דוד לשאול כי איננו רוצה לפגוע בו. בפעם הראשונה, במערה, כאשר כרת את כנף מעילו ולא פגע בו (שמו"א כ"ד) ובפעם השנייה, במעגל (שמו"ב כ"ו), כאשר הקב"ה הפיל תרדמה על כל המחנה, דוד ואבישי הגיעו עד לשאול ולקחו את צפחת המים והחנית של שאול. אבנר, שהיה הממונה על בטחונו האישי של שאול, היה צריך להצדיק עצמו ובמקום לקבל את הוכחותיו של דוד, טען שכנף מעילו של שאול נקרעה כי הסתבכה בסירה קוצנית ואת החנית והצפחת הם שכחו ליד בור המים. כיון שהמחלוקת המשיכה, עם ישראל שילם מחיר כבד. אבנר נענש על כך.

בשבוע הבא נביא עוד שתי דעות, שמופיעות בדברי חז"ל.

בין ובין כך, חובה עלינו ללמוד לדורות מה הן הסכנות הטמונות במחלוקת פנימית ולהיכן היא עלולה להדרדר. אחדות אין פירושה אחידות והשלטת דעת יחיד על הכלל. מאידך גיסא, במאבקים פנימיים יש להזהר מאוד משנאת חינוס המחריבה כל חלקה טובה. נזכור זאת דווקא בימים אלה של ספירת העומר.

לע"נ רבי יעקב
בן אברהם ועיישה סבג

לע"נ הרב אשר וסרטייל ז"ל
נלב"ע ט' כסלו תשס"ט

ERETZ HEMDAH

5 Ha-Mem Gimmel St. P.O.B 36236 Jerusalem 91360

Tel: 972-2-5371485 Fax: 972-2-5379626

Email: info@eretzhemdah.org

www.yeshiva.org.il ניתן לקרוא את הדברים גם באתר האינטרנט

ארץ חמדה ע"ר

רח' המ"ג 5 ת.ד. 36236 ירושלים 91360

טל' 02-5371485 פקס: 02-5379626

web-site: www.eretzhemdah.org

חמדת הדף היומי עיונים בשולחן ערוך - חושן משפט, לאור הדף היומי

ט' - טו' אייר, בבא מציעא ח-יד

כתיבת שטר ללווה ללא נוכחות המלווה

הרב עופר לבנת

השבוע בדף היומי הגמרא (יב עמוד ב) דנה בדברי המשנה מסוף מסכת בבא בתרא (קסז עמוד ב) הקובעת: "כותבין שטר ללווה אף על פי שאין מלווה עמו". העיקרון העומד בבסיס המשנה הוא שניתן לבצע פעולות ממוניות באופן חד צדדי כאשר אין הם פוגעות באחר. לכן ניתן לכתוב שטר בו נאמר שהלווה לווה מן המלווה, בלא נוכחות המלווה ואף ללא כל הוכחה שעובדה זו נכונה. זאת כיוון שאין כאן חשש לפגיעה במלווה, אלא להיפך, שטר זה הוא לטובתו.

הגמרא מקשה שלכאורה עדיין יכולה כתיבת שטר בלא נוכחות המלווה לגרום לתקלה, שכן אם יכתבו את השטר בתשרי, אך בפועל ההלוואה תתבצע רק בניסן ורק אז ימסור הלווה את השטר למלווה, הרי שלמלווה יהיה שטר עם תאריך בתשרי, אף על פי שבאמת הלווה רק בניסן. כאשר נעשית הלוואה עם שטר, קרקעותיו של הלווה משתעבדות למלווה, ולכן גם אם הלווה מוכר את קרקעותיו, המלווה יכול לגבות את חובו מהלקוחות שקנו את הקרקעות. לכן, במקרה שלנו, אם הלווה מכר קרקע בין תשרי לניסן, לפי האמת קרקע זו אינה משועבדת למלווה כיוון שהוא הלווה רק בניסן, אך עדיין הוא יכול לגבות מהקונה כיוון שלפי התאריך בשטר ההלוואה התבצעה בתשרי.

הסוגיא מיטבת קושיא זו בשתי דרכים. לדעת רב אסי ניתן לכתוב שטר הלוואה ללא נוכחות המלווה רק אם גם עשו קניין עם הלווה, שאז הלווה מיד משתעבד למלווה, באופן בלתי תלוי בביצוע ההלוואה בפועל ובמסירת השטר למלווה. לכן אף אם ההלוואה תתבצע בניסן, הלווה משועבד כבר מהתאריך המופיע בשטר. אך כתיבת שטר בלא עשיית קניין אסורה. לדעת אב"י "עדיו בחתומיו זכין לו". כלומר, העדים בחתימתם מזכים למלווה את השעבוד בנכסי הלווה. לכן גם אם בסוף ההלוואה ומסירת השטר מתבצעים רק בניסן, השעבוד חל למפרע כבר מיום חתימת העדים. לפי שיטתו, אין צורך בקניין נוסף.

נחלקו הראשונים, כיצד לפסוק במחלוקת רב אסי ואב"י. לדעת ר"י (ב"מ ו עמוד א דפי ר"י) והרמב"ם (מלווה ולוה כג, ה) הלכה כרב אסי, ואילו לדעת הרא"ש (ב"מ א, מט) הלכה כאב"י. המחבר (חושן משפט לט, יג) פסק כר"י ורמב"ם, אך השי"ך (שם ס"ק לט) כתב שאם יהיה מקרה בו דעת הרא"ש תהיה לטובת מי שמוחזק בממון, לא נוכל להוציא ממנו.

שאלה נוספת שדנו בה הראשונים ויש לה השלכה על משנה זו, היא האם אדם שהסכים להלוות לחברו סכום כסף, ובעקבות הסיכום הלך הלווה וכתב שטר על ההלוואה, האם הוא עתה מחויב להלוות. לדעת הרמב"ן (הובא בספר התרומות שער מח חלק א סעיף א) כיוון שהלווה כתב שטר והשתעבד למלווה, המלווה חייב להלוות לו את אשר סיכם איתו. לדעת הרשב"א (בתשובותיו חלק א סימן אלף נד) המלווה רשאי לחזור בו ואין כתיבת השטר מחייבת אותו להלוות. הרשב"א הביא משנה זו, שניתן לכתוב ללווה שטר אפילו בלא נוכחות המלווה כהוכחה לשיטתו, שכן לשיטת הרמב"ן מדוע שלא נחוש שהמלווה לא סיכם איתו להלוות לו סכום זה, ועתה הלווה יכפה את המלווה להלוות לו באמצעות שטר הזה.

הר"י מיגאש (בבא בתרא קסז עמוד ב) אכן כתב שבאמת ניתן לכתוב שטר ללווה בלא נוכחות המלווה, רק אם הלווה הודה שכבר קיבל את הכסף מן המלווה. הרמב"ן (שם) תירץ שהלווה לא יוכל לכפות את המלווה להלוות שלא כדין, שכן בית הדין יאמרו ללווה תוכיח שהשטר נכתב מדעת המלווה.

המחבר (לט, יז) פסק כשיטת הרשב"א שהמלווה רשאי לחזור בו ולא להלוות. פוסקים אחרים (סמ"ע ס"ק מו, ועוד) הוסיפו שאם המלווה הורה ללווה לכתוב שטר והלווה הוציא הוצאות על כתיבת השטר, המלווה שחזר בו חייב לשלם בעבורם.

שער לדין

בחודשים הקרובים יתפוס מדור "שער לדין" את מקומו של המדור משפט והלכה – משפטי שאול / הלכה פסוקה.

המדור "שער לדין" יעסוק בסוגיות יסוד במשפט העברי ויפתח לציבור הרחב פתח להבנת מושגי יסוד בתחום עבודת בית הדין על פי דין. בכך נבנה נדבך נוסף בקירוב משפט התורה לליבו של הציבור הרחב.

זכויות הבעל בנכסי אשתו - המשך

הרב אוריאל אליהו

אשה נשואה שקיבלה מתנה מאמה ליום הולדתה כסף או תכשיטים או כסף לקנות תכשיטים – למי שייכת המתנה, לה או לבעלה? ומה דין מתנה שנתן לה בעלה?

ראינו בשבוע שעבר שישנם שני סוגי קניינים לבעל בנכסי אשתו – נכסי מלוג – שאחריותן עליה ונכסי צאן ברזל – שאחריותן עליו. ובשני סוגים אלו הבעל אוכל פירות.

במציאות בה הבעל ורק הבעל היה ממונה על הפרנסה וע ניהול העניינים הכספיים של המשפחה, תיקנו חז"ל שכל מה שקנתה אשה קנה בעלה (גיטין עז) ויד אשה כיד בעלה (נדרים פח) ואין קנין לאשה בלא בעלה (קידושין כג).

פירוש הדבר שכל מה שמקבלת האישה בירושה או במתנה – הקרן שלה והפירות לבעל. (כן פסקו רמב"ם ותוס' ושאר ראשונים, דלא כר"י מקורביל ורש"י (סנהדרין עא) שסוברים שקנה הבעל לגמרי אף את הגוף).

אמנם מציאה שמצאה – הרי היא של הבעל לגמרי (אף הקרן). (כתובות מו).

שני טעמים נאמרו בדין זה של מציאה:

- א. משום איבה. שאם תשמור את הקרן לעצמה תהיה איבה ביניהם.
 - ב. שמא תקח משלו ותאמר מציאה מצאתי, ולמציאה אין קול משא"כ במתנה – לא תוכל לטעון מתנה מצאתי בשקר, שלמתנה יש קול.
- אמנם, מצד שני ישנם כמה מצבים שבהם מה שקנתה או קיבלה האשה הכל שלה ואף פירות אין בעלה אוכל. נדון הפעם באופן אחד.
- נתן הבעל מתנה לאשתו – הנותן בעין יפה נותן ומוחל על הפירות – ומתנה זו שלה לגמרי (ב"ב נא): אמנם אינו אוכל את הפירות אבל ילקח בדמיהם קרקע ויאכל פירותיה – דהיינו שפירי פירות הוא אוכל, (ובתכשיטים וכד' אין פירי פירות וא"כ גם גוף התכשיט וגם השימוש בו הינם שלה).
- האם רשאית האשה למכור את מה שקיבלה מבעלה – נחלקו בזה הראשונים. ר"ת סובר שאינה רשאית ומכרה בטל ואילו הרמ"ה סובר שמכרה קיים.
- ובשו"ע (סי' פה) פסק כר"ת.
- ויש לבאר טעם מחלוקתם – לר"ת, אמנם נתן בעין יפה, אבל פירוש הדבר שמעוניין שהיא תהנה ממתנתו ושימושיה ופירותיה אבל אינו נותן לה לחלוטין – והוא כשייר במתנתו, שרוצה הוא ליורשה ולא שיהנו מזה לקוחותיה או יורשיה. ואילו הרמ"ה סובר שעין יפה פירוש הדבר שנותן לה במתנה גמורה ובלב שלם ולא משייר בידו כלום.
- ואם מתה האשה בעלה יורש מתנתה. ולר"ת מובן הדבר שאפי' לא היה לו דין יורש כלפיה כגון שכתב לה קודם נישואין דין ודברים אין לי בנכסייך בחיך ובמותך – כיוון שכל המתנה הינה מתנה משויירת – מיד כשמתה חזרה לבעל, ואילו לרמ"ה – יורשה מדין יורש.
- כל זה במתנה שנותן לה אחר נישואיהם. אבל אם נתן לה קודם לנישואין דינה כנכסי מלוג והוא אוכל פירות ואם ימות תיטול היא מתנה זו יתר על כתובתה כשאר נכסי מלוג.

משפטי שאל

הוצאה מחודשת של הספר המכיל פסקי דין עקרוניים של מו"ר מרן הגאון הרב שאול ישראלי זצ"ל בשבתו בבית הדין הגדול בירושלים.
בספר גם משא ומתן בנושאים אלה עם גדולי הדור. מחיר הספר 80 ₪ (לחץ לקניה)

רוצים לפתור בעיות עלפי ההלכה ובמסגרת החוק?

פנו אל: רשת בתי הדין "ארץ חמדה – גזית"

טלפון: 077-2158215 פקס: 02-5379626

BEITDIN@ERETZHEMDAH.ORG

ארץ אגדה

הרב מרדכי הוכמן

הבור שמשה הושלך לתוכו

כאשר משה גדל ויצא אל אחיו, הוא הרג איש מצרי שהכה איש עברי. כשהדבר נודע לפרעה, הוא רצה להרוג את משה. משה ברח מפניו לארץ מדין (שמות ב, טו-כב) וז"ל הכתוב:

"...ויברח משה מפני פרעה וישב בארץ מדין וישב על הבר: ולכהן מדין שבע בנות ותבאנה ותדלנה ותמלאנה את הרהטים להשקות צאן אביהן: ויבאו הרעים ויגרשוהו ויקם משה ויושען וישק את צאנם: ותבאנה אל רעואל אביהן ויאמר מדוע מהרתן בא היום: ותאמרן איש מצרי הצילנו מיד הרעים וגם דלה דלה לנו וישק את הצאן: ויאמר אל בנותיו ואילו למה זה עזבתן את האיש קראן לו ויאכל לחם: ויאכל משה לשבת את האיש ויתן את צפרה בתו למשה: ותלד בן ויקרא את שמו גרשם כי אמר גר הייתי בארץ נכריה:"

תרגום יונתן מסביר שם שרעואל היה אביו של יתרו שהיה המושל של מדין, והוא מוסיף ומספר שם דברים תמוהים ביותר, וזו לשונו בתרגום חופשי:

"ויברח משה מלפני פרעה וישב בארץ מדין וישב על הבר: ולמושל של מדין שבע בנות... ותבאנה אל רעואל אביו של אביהם... ויאמר אל בנותיו של בנו והיכן הוא למה זה עזבתן את האיש קראנה לו ויאכל לחם: וכאשר נודע לרעואל שברח משה מפני פרעה, השליך אותו לבור; והיתה ציפורה בתו של בנו - מפרנסת אותו בסתר במשך עשר שנים. ולסוף עשר שנים הוציאו מן הבור, ובא משה בתוך הגן של רעואל, והיה מודה ומתפלל לפני ד' שעשה עמו ניסים וגבורות. וראה מטה שנברא בין השמשות וחקוק ומפורש עליו השם הגדול הנכבד, שבו עתיד לעשות את המופתים במצרים, ובו עתיד לקרוע את ים סוף ולהוציא מים מן הסלע, והיה תקוע בתוך הגן שלו. ומיד הושיט ידו ולקחו. הנה לכן הואיל משה לשבת עם האיש, ויתן את ציפורה בתו למשה: ותלד בן ויקרא שמו גרשום כי אמר גר הייתי בארץ נוכריה שלא שלי:"

דברי התרגום טעונים ברור:

- א. משה גמל חסד גדול עם נכדותיו של רעואל והציל אותן מיד הרועים. מדוע רעואל משליך אותו לבור - ומשיב לו רעה תחת טובה?!
- ב. ציפורה פרנסה את משה בסתר, מדוע רעואל היה סבור שמשה עדין חי לאחר עשר שנים? ומדוע הוא החליט לשחרר אותו?!

ג. התרגום מתרגם את 'ותלד בן' שבלידת גרשום ומבאר שהיא ילדה 'בן זכר'. הביטוי 'ותלד בן' מופיע פעמים רבות בתורה כמו בלידת בני יעקב; ותרגום יונתן אינו מבאר שמדובר ב'בן זכר'. מדוע דווקא כאן, מדגיש הוא שגרשום היה 'בן זכר'? האם היה חשש לטעות ולזיהוי של גרשום בתור - 'בן נקיבה'?! התרגום
ד. 'טעות זיהוי' כביכול, רמוזה שם בתרגום במקום נוסף. בתחילה התרגום מייחס את ציפורה לרעואל כ'בתו של בנו', אולם בהמשך התרגום מיוחסת צפורה לרעואל כ'בת בתו', מה גרם לשינוי זה!!

קראן לו ויאכל לחם

דבריו אלה של התרגום, היוו בסיס לאגדות רבות על חייו של משה שלכאורה אין להם בסיס בכתוב. אומנם עיון בפסוקים מגלה, שהוא מבאר את הרמזים שהכתוב משלב בתוך הפשט. התרגום עושה זאת באמצעות שילוב רמזים תמוהים משלו - שמכריחים לחשוב על משמעויות נוספות שייתכנו לדבריו; ולאחר הבנת הרמזים שבדבריו - יהיה בידינו גם הפתח להבנת רמזי הכתוב.

כאשר יתרו בא אל משה ואל כל ישראל למדבר סיני נאמר (שמות יח, יב) '... ויבא אהרן וכל זקני ישראל לאכל לחם עם חתן משה לפני ה' - ללחם'. הכתוב - משמיט את משה מבין 'אוכלי הלחם'. במאמר הקודם "[המן שיתרו האכיל את ישראל](#)" התבאר, שאכילת לחם' מסמלת התחברות לאילוצי העולם הגשמי², וביאתו של יתרו למשה במדבר סיני עימתה בין השקפתו של יתרו - לבין השקפתו של משה בסוגיא זו. ברם, העימות בין השקפות חלוקות אלו החל כבר במפגש הראשון שבין משה לבין משפחת יתרו. רעואל ראה בהזמנתו למשה 'לאכול לחם' - ברכה; ואילו משה ראה בכך - עונש!!

ההשקפות החלוקות ביחס ל'אכילת לחם' רמוזות כבר בתיאורים השונים של בריאת העולם. בפרשיה הראשונה של בריאת העולם בשבעה ימים (בראשית, א, כד - ב, ג) ממבאר כי האדם יאכל 'עשב זרע זרע' ו'פרי עץ זרע זרע', ואילו החיות יאכלו 'יִקְק עֵשֶׂב'; שהוא שם כולל לחלקים הירוקים והרכים שבצמחים שהם ראויים למאכל². מאידך, בהמשך הספר מתברר שה'יִקְק עֵשֶׂב' ניתן לכתחילה גם למאכל האדם³. אם כך, קשה מדוע התורה הגדירה באופן שונה את מזון האדם ואת מזון החיות?
התורה מרמזת ש'יִקְק עֵשֶׂב' ניתן מלכתחילה למאכל האדם ולמאכל החיות; אלא שהאדם יאכל אותו מתוך הבנה שהצמחים מתרבים באמצעות זרעים, ואילו החיות יאכלו אותו ללא ההבנה הזו. השילוב שבין הבנת עקרונות עולם הטבע ובין פחדיו של האדם, יגרום לאדם לרצות לסייע לרביית הצומח, והאדם יחל לעבד את האדמה ולזרוע אותה. האדם ירצה בסופו של דבר 'לאכול לחם' ולחפש אמצעי מחיה נוספים; ולשם כך הוא יחל לרדות בבעלי החיים וכדו' - וכך הוא יקיים את דברי הבורא - 'וירדו בידגת הים ובעוף השמים ויבכל חיה הרמשת על הארץ'.

מיידי בסמוך התורה מתארת את בריאת האדם באופן שונה (בראשית ב, ה - ג, כד). בסיפור זה היא מגלה שלפני שנברא העולם שיש בו 'אדם' ש'עובד' וזקוק ל'מטר' - היה 'עולם הקן'. בפרשיה השנייה האדם אמור להיות 'בן' ולאכול מעצים שמושקים על ידי נהר שיוצא מעדן. בתיאור השני בעלי החיים נבראים לאחר בריאת האדם; ולבסוף - בעקבות חטאו של האדם - מוזכרים עשבים שהוא צריך לאכול, וגם 'לחם' שהוא יאכל בזיעת אפיו. באמצעות הסתירה לכאורה בין הפרשיות, מעבירה לנו התורה מסרים עמוקים. נדגים זאת גם באמצעות הדוגמא הבאה. בסוף ספר שמות, בפרשת פקודי, נצטווה משה לקדש את המשכן **בשבעת ימי המלוואים**. התורה מסכמת שאכן משה עשה, כפי שנצטווה והשכינה שרתה על המשכן. לא מסופר שם על אירוע מצער שהעיב על השמחה. אולם, בספר ויקרא, בפרשת שמיני - התורה מדגישה את המציאות 'שלמעלה מהשבע' - מסופר שהשכינה שרתה דווקא ביום השמיני. רק אז מסופר על האסון שארע באותו יום, על מות שני בני אהרן.

גם בתיאורי בריאת העולם, הפרשיה הראשונה היא פרשיית 'השבע' והיא מסתיימת ללא איזכור החטא ותוצאותיו הקשות. רק בפרשייה השנייה, שהיא הפרשיה 'שלמעלה מהשבע', מתברר שלתהליך הבריאה התלווה צער. הפרשיה מרמזת שבתחילה נברא 'עולם הקן', שהוא עולם רוחני שאין בו צורך במזון גשמי. האדם ניזון בו ממזון רוחני שהיה מגיע מעצים רוחניים שהיו מושקים מ'נהרות' שיוצאים מ'עדן'. אדם רוחני זה, נברא קודם לבעלי החיים. בסיפור זה אנו מתוודעים למצוות שצריך לשמור אותן. מי שמקיים את המצוות הללו נמצא ב'עולם הקן'; ומי שאינו מקיימן - נענש ומגורש כדי לעבוד בעולם הגשמי. העולם שבריאתו תוארה בפרשיה הראשונה; העולם שצריך להבין בו את עקרונות הטבע ולהתחבר אליהם - כדי להשיג מזון.

יתרו ושיטתו היחודית

יש אנשים, אנשי מעלה, שאינם נענשים בגזירת העמל. בעל ה'יתולדות יצחק' כבר כתב (בראשית ג, טז): "בזעת אפין - מתקיימת בעובדי אדמה ולא במלכים ושרים". התורה מספרת שלא רק המלכים והשרים פטורים מגזירת העמל, אלא שמסורת היא בעולם שגם כהני הדת פטורים מהגזירה הזו; ואפילו יוסף הצדיק שהתנגד לעבודה זרה לא יכול היה לפגוע בזכויות כהני מצרים (בראשית מז, כב): "כי חק לכהנים מאת פרעה ואכלו את חקם אשר נתן להם פרעה".

אורח חייו של יתרו מעורר שאלה, מצד אחד התורה מציינת שהוא 'כוהן מדין', המילה 'כוהן' מציינת איש-דת או שר ומושל⁴. ולפיכך יש לצפות שפרנסתו תהיה מצויה, ומשפחתו תהיה פטורה מגזירת העמל. אולם מצד שני התורה מספרת שהיו לו 'שבע בנות' שעברו עליהם תלאות קשות עד שהצליחו להשקות את צאן אביהם. חז"ל עונים על הקושי הזה במדרש (שמות רבה, א, לב), ואומרים שיתרו היה כוהן-דת שכפר בעבודה זרה והתפטר מתפקידו. בני מקומו נידוהו, לכן בנותיו נאלצו להתמודד עם שאדת פרנסת המשפחה.

אולם התרגום מרמז לגישה אחרת. לשיטתו, יתרו היה 'מושל' בעל שיטה ייחודית. יתרו קיבל במסורת שהקב"ה ברא את עולמו מתוך שני ספורי בריאה; הסיפור הראשון על עולם 'הזריעה' (והעמל) שנברא ב'**שבעה ימים** - ואין בכך פגם; והסיפור השני על 'גן העדן' הרוחני שגורשו ממנו - עולם שלא היתה בו גזירת עמל. לשיטתו של יתרו, מי שרוצה לקיים את רצון הבורא, צריך ליטול חלק גם בסיפור הבריאה של עולם 'השבע' - ולעמול לפרנסתו. ולפיכך, הוא רצה שבני משפחתו ייטלו חלק בגזירת העמל; ויעמלו לפרנסתם - למרות שהם לא היו מוכרחים לכך.

השקפת עולמו של משה

במאמר הקודם "[המן שיתרו האכיל את ישראל](#)" התבאר שלמשה היתה השקפת עולם הפוכה משל יתרו. משה רצה לחיות את 'עולם הקן' הרוחני - גם בעולם הזה, והוא התעלם מכללי ואילוצי העולם הגשמי. משה ראה בחרות מגזירת העמל ערך כלל-אנושי. לכן, צרף

לבני ישראל שיצאו ממצרים גם 'ערב-רב', שהיו בני עמים זרים שרצו לצאת גם כן לחרות; והוא רצה שגם הם יהיו חלק מ'ממלכת הכהנים' - שפטורים מגזירת העמל.

כאשר משה הופגש עם רעואל שהיה זקן-המשפחה, הוא גילה לו את השקפת עולמו. הוא גילה לו שפרעה רוצה להרוג אותו - לכן הוא ברח למדין. רעואל אמר למשה, שפרעה יחפש אחריו במדינות הסמוכות. פרעה יודע שמשה בורח גם מגזירת העמל הגשמי, והוא משער שמשה יחפש לעצמו תפקיד של 'שר' באחת המדינות, והוא יחקור ויבדוק אחרי ה'שרים' שבמדינות השונות. ולכן, הדרך הטובה ביותר להסתיר את משה היא דווקא בתוך אנשי העמל. רעואל הודיע למשה, שמפני שהוא חפץ להציל אותו - הוא מטיל עליו מעתה את תפקיד רעיית הצאן - התפקיד שהיה מוטל עד עתה על 'שבעי' בנותיו.

הפרוט ש'שֵׁבַע בָּנוֹת' באו להשקות את הצאן הוא לכאורה מיותר. התרגום סבור, שהתורה מדגישה זאת כדי לרמוז שרעואל ראה ערך-עליון בחיבור לעולם ה'שבעי' - העולם של גזירת העמל. 'שֵׁבַע בָּנוֹת' מסמלות את השקפת 'עולם העמל' - שנברא בשבעה ימים. התרגום מבאר לנו באמצעות שילוב 'רמזים תמוהים' לכאורה, את תחושתו של משה למשמע ההצעה להשתלב בעולם ה'שבעי' (העמל). מבחינתו של משה, הפיכתו ל'רועה צאן' שטרוד בעמל הפרנסה ואינו יכול לעסוק בעניינים הרוחניים של 'עולם הַגֵּן' - נחשבה להשלכה לבור שהוא אמור למות בו, מבחינה רוחנית. ברם, לשיטת רעואל בתוך העולם הגשמי גנוזה ומוסתרת 'תורה מעולם הַגֵּן'. וגם אדם רוחני יכול להיות ניזון מהרוחניות שבתורה שמוסתרת ומקיימת את העולם הגשמי. 'צִפְרָה בְּתוּ' היא הניגוד ל'שֵׁבַע בָּנוֹת'. היא מייצגת את התורה הרוחנית שנמצאת באופן גלוי ב'עולם הַגֵּן'. התרגום מרמז לנו, שכאשר משה היה טרוד בעמל הגשמי (מושלך בבור) - 'צִפְרָה בְּתוּ' (הרוחניות) היתה זנה ומפרנסת אותו בסתר.

מבחינתו של רעואל, הוא לא גמל למשה רעה תחת טובה - והוא לא השליך אותו לבור בלא מזון!! התרגום מתאר לנו בצורה סמלית, מה חש משה כאשר רעואל גמל לו טובה - והטיל עליו תפקיד של רועה צאן כדי שפרעה לא ימצאנו. משה חש שהוא מושלך בבור וזנים אותו בסתר!!

הפרשיה - לפי פשוטה!!

מדובר בקריאת הפרשיה - לפי פשוטה!! ומתוך שילוב רמזים של התרגום!!
הפרשיה פותחת - "וַיִּבְרַח מֹשֶׁה מִפְּנֵי פְרַעֲהוּ וַיֵּשֶׁב בְּאֶרֶץ מִדְיָן וַיֵּשֶׁב עַל הַבְּאֵר...". המילה 'וַיֵּשֶׁב' מורה על התעכבות למשך זמן של המתנה⁵. הפרשיה מודיעה כבר בתחילתה שמשה 'התעכב והמתין' בארץ מדין, הוא 'התעכב והמתין' על הבאר. לפי פשוטו של מקרא, ההתעכבות וההמתנה של משה 'בְּאֶרֶץ מִדְיָן' נועדה לצורך הסתתרות - עד שמבקשי נפשו יפסיקו לחפש אחריו. לשם מה נועדה ההתעכבות וההמתנה - 'עַל הַבְּאֵר'?

כמה ממדרשי חז"ל אומרים, שיעקב אבינו מצא את זיווגו על הבאר, אף משה קיווה למצוא שם את זיווגו, לכן הוא התעכב שם. אולם נסיבות ביאתם של משה ויעקב לארץ זרה היו שונות!! יעקב נשלח כדי להתחתן, ואילו משה ברח מפני פרעה והוא לא בא כדי להתחתן!! בנוסף לכך, הכתוב משווה את שתי ההתעכבויות הללו זו לזו; ומשמע, שכשם שההתעכבות של משה במדין נמשכה שנים רבות - כך ההתעכבות של משה סמוך לבאר נמשכה שנים רבות!! מדוע משה התעכב שנים רבות ליד הבאר?!

התרגום סבור, שהכתוב משווה בין ההמתנה של משה 'בְּאֶרֶץ מִדְיָן' לבין ההמתנה 'עַל הַבְּאֵר' כדי ללמדנו שהן נועדו לאותה מטרה - לצורכי מסתור!! לשיטתו, הפרשיה מקדימה ומגלה שמשה הסכים להתעכב 'עַל הַבְּאֵר' - כלומר להיות באופן זמני רועה-צאן שמשקה מן הבאר - כדי שמבקשי נפשו יתיאשו מלמצוא אותו. לאחר שהפרשיה מקדימה זאת, היא מסבירה כיצד משה הגיע למצב זה. משה עזר לבנות מושל מדין, שהשקפת עולמו דגלה בחיבור לעמל הגשמי. זקן-המשפחה, רעואל, שיכנע את משה להסתתר מפני פרעה - בתפקיד של רועה צאן.

ברם, פשוטו של מקרא מעורר קשיים נוספים. הפרשיה מקדימה שמשה לא רצה מלכתחילה לעבוד בעבודה גשמית, הוא ראה בכך עיכוב זמני. אולם בהמשך נאמר 'וַיִּנְאֵל מֹשֶׁה לְשֵׁבֶת אֶת הָאִישׁ'; הלשון 'וַיִּנְאֵל' מורה על התחלת פעולה מתוך רצון, והיא מזכירה את הכתוב - 'וַיִּנְאֵל מֹשֶׁה בְּאֵר אֶת הַתּוֹרָה'⁶. הכתוב עונה על הקושי הזה, והוא ממשיך ומסביר - 'וַיִּתֵּן אֶת צִפְרָה בְּתוּ לְמֹשֶׁה'. רעואל הציג למשה את צפורה, וההצעה הזו שכנעה את משה לרצות לשבת עם משפחתה - לכתחילה.

הַגֵּן שֶׁל רְעוּאֵל

אולם הפרשיה עדין חסרה!! משה לא בא למדין כדי להתחתן. מדוע שהצעת חיתונו זו, תשכנעו לרצות להתחבר למשפחת יתרו. הרי הוא חש שמשפחה זו 'מתאכזרת אליו' ומשליכה אותו לבור ללא מזון רוחני? התרגום בא ומשלים עבורנו את מה שהתורה העלימה כאן. התרגום מגלה שכאשר התורה מדברת על צפורה היא מדברת על דבר נוסף - והוא רוחניות מ'עולם הַגֵּן'; והרוחניות הזו קשורה ל'גן של רעואל' וגם למטה הפלאי שהיה נעוץ בו.

התרגום מספר שרעואל הוציא את משה מהבור לאחר עשר שנים. אם היה מדובר בהשלכה לבור רגיל ללא מזון, וודאי שמשה היה מת מזמן. אין זה מובן מדוע רעואל חשב שמשה חי ובא להוציא אותו משם. ברם, התרגום מספר לנו מה שמשה חש!! כאשר מלאו עשר שנים לשהותו של משה בתפקיד רועה צאן בארץ מדין, רעואל החליט שפרעה התייאש כבר מלמצוא את משה; ולפיכך הוא חדל מלכפות על משה להיות רועה צאן. משה חש אז - שרעואל הוציא אותו מן הבור!!
משה החל אז לחיות את החיים הרוחניים של 'עולם הַגֵּן' בצורה גלויה. והתרגום מספר "ובא משה בתוך הַגֵּן של רעואל, והיה מוֹדֵה ומתפלל לפני ד' שעשה עמו ניסים וגבורות". 'הַגֵּן של רעואל' מסמל את 'עולם הַגֵּן' שיש בו פעילות רוחנית ללא צורך בעיסוק גשמי.

החיים הרוחניים הראשונים שמשה חי שם היו חיים של הודאה ותפילה; אולם לאחר מכן משה גילה בתוך הַגֵּן של רעואל את הַמְּטָה שנברא בין השמשות, והוא גילה אז חיים רוחניים מסוג נוסף. חז"ל מוסרים לנו שהַמְּטָה הזו הגיע לגן של יתרו מגן עדן (פרקי דרבי אליעזר, לט):

"ר' לוי אומר אותו הַמְּטָה שנברא בין השמשות נמסר לאדם הראשון מגן עדן, ואדם מסרו לחנוך וחנוך מסרו לנח ונח לשם ושם מסרו לאברהם, ואברהם ליצחק ויצחק ליעקב ויעקב הוריד אותו למצרים ומסרו ליוסף בנו, כשמת יוסף ושללו ביתו נתנה בפלטרין של פרעה. והיה יתרו אחד מחרטומי מצרים וראה את הַמְּטָה ואת האותות אשר עליו וחמד אותו בלבו ולקחו והביאו

ונטעו בתוך הגן של ביתו, ולא היה אדם יכול לקרב אליו עוד. כשבא משה לתוך ביתו נכנס לגן ביתו של יתרו וראה את המטה וקרא את האותות אשר עליו ושלף ידו ולקחו..."

חז"ל גילו לנו שהאותות שהיו על המטה היו שמות קדושים, והפעלת המטה משמעותה - הפעלת שינוי בעולם באמצעות עמל תורה קדום שהגיע מגן עדן⁷. התרגום מגלה לנו שמה נכנס לגן של יתרו כדי לעבוד את הבורא באמצעות התפילה, אולם הוא גילה שם דרך לעבוד את הבורא באמצעות התורה הגלויה. התורה שהיתה מצויה אז בעולם באופן גלוי - הופיעה בשמות קדושים שהיו על גבי המטה שהיה בגן של רעואל ויתרו.

התקופה של צפורה

התרגום כותב: "...וראה מטה שנברא בין השמשות וחוקק ומפורש עליו השם הגדול הנכבד, ... והיה תקוע בתוך הגן שלו. ומיד הושיט ידו ולקחו. הנה לכן הואיל משה לשבת עם האיש, ויתן את ציפורה בת בתו למשה". התרגום מדגיש - 'הנה לכן הואיל משה לשבת עם האיש'. הוא מגלה לנו, שמה הסכים לשבת מרצונו אצל משפחת יתרו רק מפני שהוא קיבל לידי את האפשרות לעסוק בעמל התורה (המטה שחוקק ומפורש עליו השם הגדול הנכבד). ולאחר שהוא הסכים לשבת שם מרצונו - הוא הסכים להתחתן עם צפורה.

התרגום קושר עבורנו בין צפורה לבין התורה, והוא מרמז לנו שבאותה התקופה משה היה ניזון במזון רוחני באופן גלוי מן התורה. מתוך כך, אנו מבינים שבתקופה הקודמת של משה - צפורה (התורה) היתה זנה אותו בסתר.

אולם התרגום כותב רמזים תמוהים נוספים. לפני כן הוא כותב: 'והיתה ציפורה בתו של בנו - מפרנסת אותו בסתר במשך עשר שנים'; והוא מתייחס ליתרו (בנו של רעואל) בתור 'בן'. אולם כעת כאשר התורה (צפורה) מזינה את משה באופן גלוי הוא כותב: 'ויתן את ציפורה בת בתו למשה'; והוא מתייחס ליתרו (בנו של רעואל) בתור 'בת'. מדוע התרגום הפך את יתרו מ'בן זכר' ליבן נקיבה?!

"טעות הסופר" של התרגום משקפת את הכתוב

החילופים שהתרגום מחליף בין 'זכר' לבין נקיבה מרמזים לכתוב הקשה: 'ויבאו הרעים ויגרושום ויקם משה וישען וישק את צאנם'. הכתוב 'ויישען' הוא מובן, שהרי מדובר ב'שבע בנות' וזו הלשון שמתאימה ל'נקבות'. אולם מדוע כתוב 'ויגרושום' ומדוע כתוב 'צאנם'? והרי הלשון הזו מתייחסת ל'שבע בנות' הללו כאילו היו 'זכרים'!!

מקובלנו, שאין בתורה 'טעויות סופר'!! וכאשר משה השתמש בלשון 'נקבה' שלא במקום הראוי ואמר (במדבר יא, טו): 'ואם ככה את עשה לי' - חז"ל דרשו שם מה שדרשו. החילופים הללו צריכים להיות נחקרים ונדרשים גם כאן. התרגום חקר ודרש עבורנו את השינוי הזה והוא מלמדנו, שהתורה מרמזת כאן להשקפת עולם - שחלוקה על משה רבנו.

לשיטתו של התרגום התורה מרמזת כאן, שמי שאינו בורח מגזירת העמל - הוא 'זכר' שמשפיע על העולם; ואילו מי שבורח מגזירת העמל לעבר הגן הרוחני ועמל שם בתורה - הוא 'נקיבה' שמושפעת ומקבלת מה'זכר' שנמצא בעולם הגשמי. משה מתייחס ל'שבע בנות' שעמלות לפרנסתו בעולם הטבע כמו ל'נקיבות', מפני שלשיטתו הן מתעסקות בעולם נחות שאינו לכתחילה; והכתוב 'ויישען' מתאר מה שמה חש כלפיהן. אולם התורה סבורה ש'שבע בנות' הללו שיצאו לעבוד קשה לפרנסתן - למרות שמשפחתן לא היתה זקוקה לכך - נחשבות כמו 'זכרים'; ולכן היא כותבת ביחס אליהן - 'ויגרושום' ו'ויישק את צאנם'!!

התרגום ממשיך את הכיוון הזה. לרעואל ויתרו היו שני צדדים בהשקפת עולמם. היה להם את הצד של 'שבע בנות' שמסמל חיבור לעולם המעשה; ומאידך היה להם את הצד של 'הגן' ושל 'צפורה בתו' שמסמל ניתוק מעולם הטבע וחיבור אל התורה. בתקופה שיתרו דרש משה להתחבר לעולם הטבע ולהיות רועה צאן - התרגום מתייחס ליתרו כמו ל'זכר'; ובתקופה שיתרו למשה להיות בעולם הגן ולעסוק ברוחניות ולהתחבר ל'צפורה בתו' - התרגום מתייחס ליתרו כמו ל'נקיבה'.

תרגום יונתן ופשטות הכתוב

לפי דרכנו מצאנו, שבפרשיה שמספרת על בריחתו של משה ועל התחברותו למשפחת יתרו קיימים קשיים - הן בפשטות הכתובים והן בתחביר שלהם. תרגום יונתן מוסיף ומספר שם ספורים מופלאים וקשים; והוא מספר על בור שמה הושלך לתוכו ללא מזון, ועל יתרו שפעמים הוא נחשב ל'בן' ופעמים הוא נחשב ל'בת'. התרגום שילב רמזים שמכריחים את המעיין לחשוב על משמעויות נוספות שייתכנו לדבריו; ומתוך הבנת הרמזים שבדבריו נקבל מפתח להבנת רמזי הכתוב. במאמרים הבאים נדון בעזהש"ית בשאלה מדוע התרגום מדגיש שגרשום היה 'בן זכר'.

¹ וכפי שהתבאר באריכות במאמר "דניאל והעשב לחיזוק האמונה".

² ירק במשמעות של חלקים ירוקים ורכים מופיע גם בכתוב: "... ויאכל את כל עשב הארץ ואת כל פרי העץ אשר הותר הפךד ולא נותר כל ירק בעץ ובעשב השדה בכל ארץ מצרים: " (שמות י, טו)

³ רש"י (בראשית א כט) כותב שכבר מלכתחילה האדם והחיות אכלו את אותו "ירק עשב". וכן כאשר הותר לבני נוח להרוג בעלי חיים כדי לאכול אותם נאמר (בראשית ט, ג): "כל רמש אשר הוא חי לכם יהיה לאכלה ירק עשב נתתי לכם את כל: "

⁴ "ואתם תהיו לי ממלכת כהנים - שרים כמה דאת אמר (שמואל ב' ח יח) ובני דוד כהנים היו". (רש"י שמות יט, ו)

⁵ "ואשב בהר - אין ישיבה אלא לשון עכבה". (רש"י דברים ט, ט)

⁶ "בעבר הנהיגן בארץ מואב הואיל משה באר את התורה הזאת לאמרי". (דברים א, ה)

⁷ וכעין כך מבואר בדברי האדמו"ר מצאנז-קלויזנבורג הרב יקותיאל יהודה הלברשטם זצוק"ל בשו"ת 'דברי יציב' (ליקוטים והשמטות סימן קטז): "... מלכותא דרקינא כעין מלכותא דארעא' ... כן במתנהגים בדרכי התורה, ... ויש 'טבעי' ב'למעלה מטבעי' גם-כן. דהיינו כעין זה שעושין פעולה בצירופי שמות וכדומה, ... ובה מובן ענין 'המטה' למכות מצרים ובהבקעת ים סוף, שזה כעין 'טבעי' שמימי'..."

שו"ת במראה הבזק

(מתוך ח"ד)

California, USA

קליפורניה, ארה"ב
טבת, ה'תשנ"ח

דינו של המפיל ספר תורה עטוף

שאלה

הגיע אלינו מישראל ספר תורה מושלם ומוגהה הנמצא רק בקלף. התברר לנו כי האיש השליח הפיל בטעות את הקלף על הרצפה. הקלף היה עטוף ושמור מכל צדדיו. מה דין האיש-השליח שהפיל את הספר תורה? מה דין הספר, אם בכלל יש בעיה?

תשובה

- מי שהפיל ספר-תורה צריך להתענות יום אחד, כדין מי שנפלו לו תפילין מידו. ואם הוא אדם חלוש או שהוא פועל שכיר, יפדה תעניתו בצדקה¹, אבל אם הוא בריא ויכול לעמוד בכך, טוב להתענות.
- אף-על-פי שלספר עדיין לא חוברו שני עצי-החיים, דינו כדין כל ספר-תורה כשר ויש להתענות כשנפל².
- החיוב להתענות הוא רק על מי שהפיל את הספר, ולא על מי שראה את הספר נופל. וטוב לקהל להתאסף לבית-הכנסת לשמוע דברי התעוררות וללמוד שם³.
- נפילתו של הספר אינה פוגעת בכשרותו כלל⁴.

¹ "משנה ברורה" (סי' מ ס"ק ג) בשם "מגן אברהם" (סי' מד ס"ק ה), שו"ת "יביע אומר" (ח"ב חלק אורח חיים סי' כח).

² "דגול מרבבה" (שו"ע יורה דעה סי' רעח).

³ "יביע אומר" (שם). ואינו דומה לספר-תורה שנשרף, שהרואה צריך לקרוע (מועד קטן כו ע"א) או להתענות (על-פי הירושלמי שם פ"ג ה"ז). "הרואה תלמיד-חכם שמת, כרואה ספר-תורה שנשרף. אמר רבי אבהו, יבוא עלי, אם טעמתי כלום כל אותו היום", ראה "שערי תשובה" (סי' מ ס"ק ס).

⁴ דפשוט הוא, ועל כן לא הוזכר הדבר בין פסולי ספר-תורה ברמב"ם ובשו"ע וסברה מעין זו מצינו ב"דגול מרבבה" (שו"ע יורה דעה סי' רעח).

בשם צוות המשיבים ובברכת התורה,

הרב משה ארנרייך הרב יוסף כרמל
ראשי הכולל

חברי הועדה המייעצת:
הרב זלמן נחמיה גולדברג
הרב נחום אליעזר רבינוביץ
הרב ישראל רוזן

שו"ת "במראה הבזק", חלקים א'- ו'

תשובות לשאלות מרבני הגולה. השאלות מבטאות את המצב מיוחד של קהילות ישראל בכל קצוות תבל בימינו אנו. התשובות מתמודדות עם המציאות בעולם מודרני מתפתח בדרך של "דרכיה דרכי נעם". הספרים עוסקים בארבעת חלקי ה"שלחן ערוך" תוך ניסיון לקחת בחשבון גם את החלק החמישי ההופך את התורה ל"תורת חיים".
מחיר מבצע לששת הכרכים 300 ₪ במקום 360 ₪ (לחץ לקניה) (טל' 02-5371485)
חדש !!! שו"ת "במראה הבזק" במהדורה מהודרת! מחיר מבצע לששת הכרכים 400 ₪ במקום 480 ₪

בשיתוף המרכז לשירותים רוחניים לקהילות - ההסתדרות הציונית העולמית

